

ДИСКУСІЇ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ПАРАМЕТРІВ ЗАМОЖНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПЕРІОДУ НЕПУ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-х рр. ХХ ст.

Проблема визначення соціально-економічних параметрів заможного селянського господарства України в добу непу до нині залишається недостатньо вивченою. І справа не лише в тому, що в радянські часи над нею тяжіли відверто заангажовані ідеологічні чинники. У своїй глибинній суті заможність має надзвичайно складне соціально-економічне підґрунтя.

Автори статті ставлять за мету дослідити зміст дискусій 20-х рр. ХХ ст. щодо визначення об'єктивних параметрів заможного селянського господарства України в добу непу. Об'єктом дослідження є суспільно-політична та соціально-економічна думка в Україні у 1920-ті рр.; предмет — дискусії стосовно об'єктивних параметрів заможності селянських господарств.

Власне бачення проблеми визначення специфічних ознак заможного селянства у 20-х рр. ХХ ст. пропонували чисельні науковці, державні діячі, економісти. Більшість із них на той час була відомими фахівцями. Кожний із них пропонував авторську систему соціально-економічного поділу селянських господарств, виокремлюючи, вирішальні, на його думку, параметри господарства заможного селянина.

До кінця не визначена в тогочасних вищих партійних колах позиція відносно того, яким чином провести градацію між заможним селянином та «експлуататором-куркулем», спонукала продовження дискусії та пошуку загальноприйнятних критеріїв градації селянських господарств, особливо їх заможної частини.

Так, у 1925 р. власне бачення економічних критеріїв, за якими можна визначити господарство «куркуля» (зазначимо, вживається саме термін «куркуль», а не «заможник» чи «багач») подав В. Богушевський [1, 59–64]. Головні ознаки такого типу господарства, за В. Богушевським, такі. «Куркуля» дослідник характеризує як сільського капіталіста з особливими рисами. На його думку це підприємець, який створює капітал поза власним сільськогосподарським виробництвом, тобто шляхом торгівлі, лихварства тощо. В. Богушевський вважав, що цей суспільний прошарок в умовах непу був «примарою старого світу», відмираючим явищем.

Досить специфічні параметри заможного господарства у доповіді, опублікованій в 1925 р. у «Віснику Комуністичної Академії» виокремив Л. Кріцман [2, 181–225]. Автор цілком обґрунтовано наголошував на тому, що заможні господарства поряд із іншими селянськими колективами, були носієм прогресу в сільському господарстві. Заможник більшою мірою, ніж решта селян, що мали індивідуальні господарства, застосовував технічні удосконалення знарядь праці

та переробки сільгосппродукції, брав активну участь у сільськогосподарській кооперації й становив в ній високий відсоток. Серед головних ознак таких господарств Л. Кріцман називав такі:

- а) здача у найм робочої худоби та сільськогосподарського реманенту;
- б) найм робочої сили разом із живим та мертвим реманентом;
- в) значний надлишок робочої худоби в господарстві;
- г) господарства, що не мали ні надлишку, ані нестачі робочої худоби (тобто не мали можливості здавати худобу в оренду), але із постійним залученням сторонньої робочої праці;
- д) постійне зростання розмірів орендованої землі;
- е) використання удосконалених знарядь праці;
- є) активна участь у діяльності сільськогосподарської кооперації.

У 1925 р. у журналі «Под знаменем комунізму» було надруковано статтю А. Попова «Расслоение деревни (Опыт обследования одной волости)» [3, 55–70]. Автор розкрив, що накопичення заможного господарства більше ніж у 20 разів перевищують аналогічні показники незаможного господарства. Щодо структури накопичень у господарствах, то спостерігалася тенденція до зменшення витрат на реманент у міру зростання заможності господарства. Спостерігалася ситуація, за якої заможне господарство значну частку власного капіталу (до 12%) вкладало в матеріальні запаси (будматеріали, тощо). Водночас, маючи гостру потребу у сільськогосподарському реманенті (який складав 14% капіталу), не поспішало його набувати. Причиною була невпевненість заможного селянина в тому, що не відбудеться в найближчому часі повторна революція, котра призведе до нових експропріацій. Багаті селянські господарства, — наголошував А. Попов, — у середньому виробляли валового продукту на душу майже в десять разів більше, ані ж бідняцькі.

Важливим фактором визначення параметрів заможного господарства є, на думку А. Попова те, що під час змін співвідношення різних складових частин виробничого капіталу заможних груп селянства спостерігалася тенденція до скорочення чисельності худоби. Натомість відбувалося збільшення частки удосконаленого сільськогосподарського реманенту. Це було викликано надзвичайно завищеними ставками податку з робочої худоби, на відміну від оподаткування сільськогосподарського реманенту.

Проаналізувавши критерії визначення заможного селянства, подані А. Поповим, можна вивести такі узагальнювальні ознаки заможних господарств:

- а) господарства, в яких зосереджувалися великі грошові та натуральні накопичення;
- б) господарства, які спрямовували основну масу власних грошових витрат переважно на придбання удосконалених знарядь праці;
- в) господарства, які виробляли на душу в десять разів валового продукту більше, ніж інші селянські господарства.

Для визначення основних параметрів заможного селянства вагоме значення мають публікації В. Качинського — на той час заступника Наркозему України [4]. Концентруючи у своїх статтях увагу на території українського

Степу, він констатував, що саме в Степу, на відміну від інших регіонів України, формувалася особливий тип фермерів. Це були міцні заможні господарства, в котрих нагромадження капіталу відбувалося внаслідок виробництва (а не в результаті торгівлі, посередництва, лихварства тощо) поєднаними силами власної сім'ї та найманих робітників. Віддаючи належне тогочасній ідеології В. Качинський цілком логічно і обґрунтовано наголошуючи на важливому значенні цих господарств у сільськогосподарському виробництві, змушений був зробити відверто кон'юнктурне застереження про те, що зріст питомої ваги сильних селянських господарств неодмінно викличе з часом загострення класових відносин на селі [5, 105].

Територія українського Степу з його надзвичайно великим земельним простором, створювала, за словами заступника Наркомзему, «можливість все більшого розширення посівних площ сильних господарств, за рахунок оренди земель слабших дворів та державного фонду» [5, 98]. Успішному розвитку власного господарювання заможному селянству сприяв і той факт, що «сильні селянські господарства цих районів до своїх послуг мали майже не обмежену кількість досить дешевої робочої сили, котру у великій кількості пропонували слабкі господарства» [5, 98].

Населення Степу найглибше і найшвидше ухопивши економічну доцільність і ефективність засад нової економічної політики, почало найповніше реалізовувати її основні сільськогосподарські засади. За таких умов, стверджував В. Качинський, «сильні господарства отримують можливість швидко рости та розвивати свою товарність» [5, 98]. Головною виробничою базою цих заможних господарств було рільництво, посів зернових та олійних культур.

Економічна безпідставність цих політично вимушених ремарок абсолютно очевидна. Саме в Степу кількість незаможних господарств була в процентному відношенні найменшою на Україні. Невелика кількість населення цього регіону здавна зумовлювала тут високий попит і високу розцінку на найману працю. Отже, слабкі господарства очевидно відставали від розвитку групи міцних заможних господарств.

На початковому етапі непу, як відомо, відбувалося формування підґрунтя для подальшої еволюції дрібного селянського господарства. В цьому контексті В. Качинський зазначав, що «більш характерним для цієї еволюції є зародження куркуля виробничого типу. Фермера-хлібороба, сильного господаря, який будує селянсько-господарське виробництво з'єднаними силами власної сім'ї та найманих робітників» [5, 105].

Ураховуючи вищезазначене, головними соціально-економічними параметрами економічно сильного заможного селянства, на думку В. Качинського, були такі:

- а) нагромадження власного капіталу внаслідок ефективного функціонування власного сільськогосподарського виробництва;
- б) ведення господарства силами власної сім'ї;
- в) сезонне залучення найманих робітників;
- г) оренда земель;

д) основною виробничою базою заможних господарств було рільництво, посів зернових та олійних культур.

В. Качинський одним із перших характеризує селянські господарства доби непу застосовує термін «фермер». Тобто поняття фермерське господарство та індивідуальне заможне господарство, ми вважаємо, за В. Качинським, синонімічні.

А. Хрящева виокремила п'ять типів селянських господарств в добу непу [6]. З першими двома просто — це бідняцькі і середняцькі господарства, а от з трьома наступними складніше. Дослідниця окремо розрізняє «заможне», «великоексплуататорське» і «куркульське» господарства. Така класифікація має важливе значення для встановлення соціально-економічних параметрів саме досліджуваного нами типу заможного господарства. Отже, А. Хрящева стверджує, що за умов рільницького виробництва, яке домінувало в сільському господарстві України, підставою для економічної відмінності одного господарства від іншого були орендні відносини. У такий спосіб головною ознакою заможності селянського господарства історик вважала спроможність господарства обробляти значні площі землі.

Експлуататорське — це господарство, котре тримає в повній економічній залежності менш міцні — (бідняцькі) господарства. Куркульськими господарствами А. Хрящева називала такі, розмір яких не залежав від чисельності сім'ї, а також ті, що вкладали власний капітал поза сільськогосподарським виробництвом (торгівля, промислові заклади тощо). Це зумовлювалося тим, що концентрація землі вимагала зосередження засобів виробництва, яких, як правило, у таких господарствах був надлишок. Тому вони, за А. Хрящевою, експлуатували малопотужні господарства, здаючи їм реманент в оренду. До того ж саме заможні господарства виступали кредиторами інших груп господарств, що надавало їм лихварських рис.

М. Гуревич, першим в Україні і в радянській статистиці вдався до досвіду земської статистики й запропонував комбіновані ознаки (розміри засівної площі, кількість робочої худоби) групування селянських господарств [7]. Він виокремив п'ять груп селянських господарств. Три перші — це малопотужні, нижчесередні та середні. Наступні — вищесередні та сильні.

До «вищесередніх» він зараховував селянські господарства, котрі більшою мірою, відчувши перспективи нової економічної політики, її привабливі ринкові засади, стимул до зацікавлення в результаті власної праці, інтенсивно збільшували свої засіви, в результаті чого збільшували свої прибутки і поступово дистанціювалися від середняцької групи і в більшості тяжіли до вищої групи заможників.

Остання група господарств, на думку дослідника, це «сильне» господарство. Воно, майже нічим, за винятком різниці у кількості десятин засівної площі, не відрізнялося від характеризованої вище групи. Очевидно, це були термінологічно визначені радянською системою т. зв. «куркулі».

Відмінність по цих двох групах господарств відчутна, за М. Гуревичем, лише стосовно засівної площі, кількість худоби ж залишається сталою. Це дає

нам підстави припускати, що і вищесереднє і сильне господарство є категоріями заможного селянства.

Основними ознаками заможного господарства в зоні Степу, на думку вченого є такі: «9 десятин засіву з 3 головами робочої худоби і 6 десятин, коли худоби більше». Станом на 1924 р. таких господарств в Україні було 4,9% (у 1917 р. — 16,2%). У Лісостепу до групи заможних (сильних) він зараховував «всі господарства з 4 головами робочої худоби і господарства з 3 при наявності засіву більше як 4 десятини (На Лівобережжі — більш як 9)». Таких господарств по Україні було лише 0,6% (1917 р. — 4,8%) [7, VI].

Для визначення реального, на його думку, економічного потенціалу сильного селянського господарства 1920-х рр. М. Гуревич вважав необхідним врахувати те, що: «на 1000 господарств припадало по Україні господарств із засівом від 16 до 20 десятин лише 8, господарств із засівом від 20 до 30 десятин — 5 і лише 1 господарство із засівом понад 30 десятин. Для Степової зони ці цифри слід потроїти. Отже, навіть у зоні Степу, що відзначалась відносно високим рівнем землезабезпеченості із 1000 господарств тільки 3 мали понад 30 десятин засіву, решта 997 мають наділи нижче цього рівня. Якщо додати, що у 1926 р. в Україні було 44,7% безкінних, 31,2% господарств з однією головою робочої худоби, 20,8% з 2 і лише 3,3% господарств з 3 і більше головами. До того ж ці останні господарства сконцентровані майже цілком у найбільш великоземельних районах Степової зони, що повністю розкриває відносність з економічної точки зору поняття становища сильного господарства» [7, VII–VIII].

Таке господарство сильне, наголошує М. Гуревич, лише порівняно з великою кількістю «незаможницьких і середняцьких господарств», що мали місце в тогочасній Україні [7, VI–VII].

Значну увагу визначенню соціально-економічних параметрів заможного селянства України приділяв О. Шліхтер. У 1927 р. у журналі «Український агроном» [8, 8–20] він представив авторську градацію селянства України, враховуючи його економічне становище, виокремивши три групи. До першої він зарахував незаможне селянство. До другої — середняцьке. А от останню групу він термінологічно визначив саме як «заможну», а не як «куркульську». О. Шліхтер свідомо проігнорував вульгарно-ідеологічну дефініцію, яку на той час звикли вживати для характеристики більш заможних груп села радянські партійно-державні діячі та значна частина науковців. Заможному селянству голова Наркомзему давав й інше, синонімічне поняття — «міцне» селянство [8, 19].

Аналіз різнобічних тверджень та позицій відомих науковців та державних діячів 1920-х рр. щодо їх визначення соціально-економічних параметрів докол-госпного заможного селянського господарства України свідчить про складність проблеми, неоднозначність точок зору щодо її сутності. Слід мати на увазі, що нормальний суто об'єктивний перебіг наукової дискусії за тогочасних умов був уже неможливий, надто заідеологізованим було питання. В ряді випадків ставлення до нього розглядалось як своєрідний «символ віри».

Однак сучасне беззастережне дослідження питання дає змогу на основі аналізу позицій більшості тогочасних науковців виокремити такі основні ознаки

господарства заможного селянства України доби непу: наявність достатньої кількості земельних запасів (від 6 га і більше); праця силами власної сім'ї а також сезонне залучення, сторонньої робочої сили; наявність у господарстві худоби (від 3-х голів і більше); наявність товарних надлишків сільськогосподарської продукції; накопичення в результаті активної господарської діяльності грошових капіталів та вкладання їх у купівлю удосконаленого сільськогосподарського реманенту та племінних порід худоби; надання в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільгоспреманенту, надання грошових кредитів; взяття в оренду земельних запасів інших селянських груп; наявність у власному користуванні спеціальних будівель для переробки сільськогосподарської продукції тощо.

Вище перелічені ознаки заможного селянського господарства України доби непу, котрі ми виокремили переважно на основі аналізу позицій тогочасних науковців та партійно-державного керівництва, не є остаточними і потребують подальшого об'єктивного наукового вивчення.

-
1. *Богушевський В.О.* О деревенском кулаке или о роли традиций в терминологии // Большевик. — 1925. — № 9–10.
  2. Класовая дифференциация крестьянства в современной советской деревне (Доклад Л. Крицмана, прочитанный 17 ноября 1925 года) // Весник Коммунистической Академии. — 1925–1926. — № 14.
  3. *Попов А.* Расслоение деревни (опыт обследования одной волости) // Под знаменем коммунизма. — Л., 1925. — № 2.
  4. *Качинский В.* Степное земледелие // Хозяйство Украины. — 1925. — № 1–2.
  5. *Качинский В.* Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. — 1925. — № 6.
  6. *Хрящева А.* Группы и классы в крестьянстве. — М., 1926.
  7. *Гуревич М.* Питання сучасного селянського господарства України. — Харків, — 1927. — XX.
  8. *Шліхтер О.* Українське сільське господарство за 10 років (підсумки радянської аграрної політики) // Український агроном. — 1927. — № 10–11.